

Slag om Arnhem, 1813

Paul van Lunteren

Inleiding

De bekendste Slag om Arnhem is die van september 1944. Toch zijn er ook andere slagen om Arnhem geweest die een enorme uitwerking hebben gehad op het verloop van de geschiedenis van de stad (en in een algemenere context die van Nederland). Eén daarvan is de Slag om Arnhem in november 1813. In dat jaar namelijk werd de stad door Pruisische soldaten van de Franse overheersing bevrijd. Een overheersing die vanaf het jaar 1810 fysiek plaats had, maar eigenlijk al veel langer aanwezig en merkbaar was.

Een voorbeeld van zo'n merkbare aanwezigheid voor de burger was de kans dat gezinnen op ieder moment soldaten in huis konden krijgen en moesten kunnen onderhouden. Dit betekende dat naast de gezinsleden ook soldaten van voedsel moesten worden voorzien. De Franse maarschalk Nicolas Oudinot (1767-1847) stelde zelfs vast wat een soldaat per dag minimaal moest krijgen: '1/16 pint genever, 24 ons brood, 2 ons peulvruchten (dagelijks te kookken), 8 ons vleesch en één kan bier per dag'.¹ Het in huis nemen van Franse soldaten leidde soms tot wrijvingen tussen de burgerbevolking en het Franse garnizoen. De verhoogde belastingen die door de Franse regering waren doorgevoerd, verscherpten de situatie nog meer.

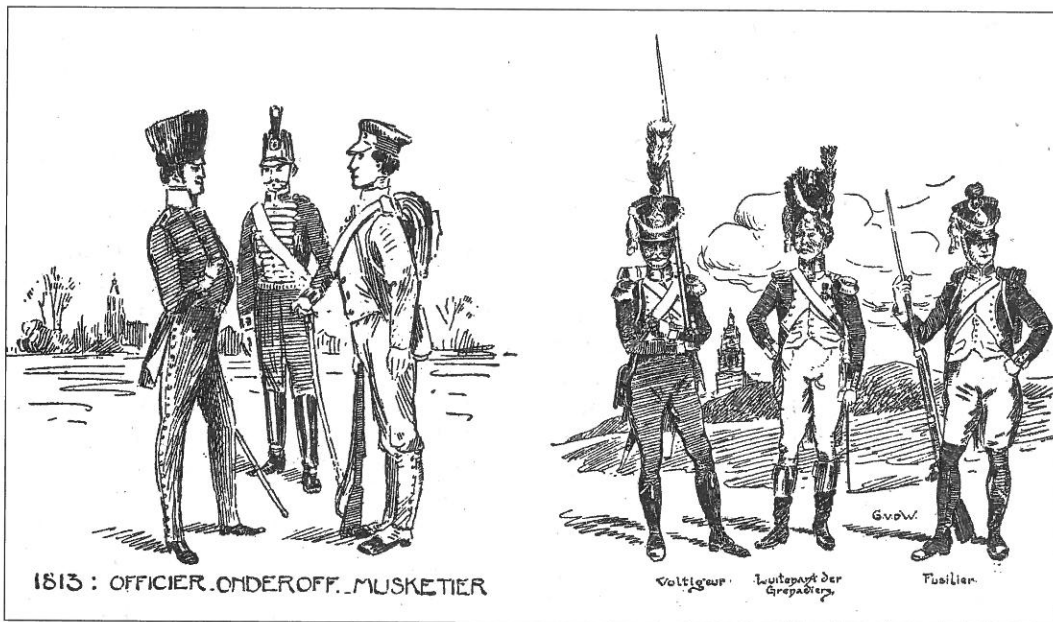
Het is niet verwonderlijk dat men in oktober 1813 dan ook verheugd was met de berichten van de nederlaag van Napoleon in de Slag bij Leipzig. Deze slag vond van 16 tot en met 19 oktober 1813 plaats en staat bekend als de zwaarste nederlaag die Napoleon ooit geleden heeft. In deze slag moest hij het afleggen tegen een overmacht aan Oostenrijkers, Russen, Zweden en Pruisen. De druk werd op een gegeven moment te groot en dat is dan ook de reden voor de Fransen geweest om de Duitse staten te ontruimen en het leger terug te trekken achter de Rijn. Hier begint dan ook het verhaal van de Slag om Arnhem in 1813.

Mars op het departement van den Boven-Yssel

Na de Slag bij Leipzig (ook wel Volkerenslag genoemd) namen de geallieerde legers een aantal dagen rust om bij te komen, gewonden te verzorgen en de gesneuvelden te begraven. In het geallieerde hoofdkwartier overlegden de staven over de te nemen stappen. Ze besloten dat ze Napoleon zouden achtervolgen om hun overwinning zoveel mogelijk uit te buiten. Deze achtervolging zou worden uitgevoerd met drie legers die langs drie verschillende opmarsroutes zouden optrekken. Het leger van Bohemen (het grootste van de drie) zou onder leiding van de Oostenrijker Schwarzenberg naar het zuiden afzakken en door Beieren, Württemberg en Zwitserland Frankrijk binnenvallen. Tegelijkertijd zou het leger van Silezië, onder leiding van de Pruis Blücher, langs Straatsburg naar Parijs trekken. Deze twee legers waren dus belast met het binnendringen van het hart van het Franse keizerrijk. Het laatste leger, het leger van het Noorden, kreeg een andere opdracht. Dit leger, dat het kleinste van de drie was, had als taak de noordelijke delen van het Franse keizerrijk te bevrijden en daarna eventueel de andere legers in het zuiden te ondersteunen.

Het derde Pruisische legerkorps was onderdeel van dit leger en moest dus de voormalige Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden bevrijden. De bevelhebber van dit korps was Friedrich Wilhelm Bülow von Dennewitz (1755-1816). Hij behoorde tot het beroemde Mecklenburgse geslacht Von Bülow. De titel Dennewitz refereert aan de overwinning die Von Bülow twee maanden eerder op de Fransen in de Slag bij Dennewitz behaalde. In gedrukte pamfletten maakte de bevelhebber duidelijk waarvoor hij naar de Nederlanden kwam:

'De vereenigde armée, die, onder den waardigen opvolger van den grooten Gustaaf Adolf, in het noorden van Duitschland de zege bevocht, treedt thans op uwe grenzen, en ver-

1813 : OFFICIER. ONDEROFF. MUSKETIER

Duitse (links) en Franse militairen. Uit: 'Gedenkboek van Arnhem 1813-1913', door D. Fockema, Rotterdam 1913, p. 26.

maant u dat voorbeeld te volgen, waarmede uwe vrienden en broeders in geheel Duitschland u zijn voorgegaan. Het Pruisische korps onder mijne bevelen, dat een gedeelte van het gezegde armée uitmaakt, reikt u de medewerkende hand ter verlossing en tot herstel uwer oude welvaart. Zoodra gij verlost zijt, zal dezelve spoedig wederom bloeijen en uwe vlaggen zullen in alle zeeën en werelddeelen wederom geëerbiedigd worden.¹²

Von Bülow's korps trok op 17 november 1813 de grens met het departement van den Boven-Yssel over. Dit departement kwam vrijwel overeen met de huidige provincie Gelderland. Voor de Pruisen was het zaak allereerst Zutphen en Doesburg te bezetten, omdat deze twee steden aan de IJssel lagen en een goede oversteekplaats boden voor de soldaten. Op dinsdag 23 november arriveerden de Pruisen bij Doesburg. De Hanzestad was een belangrijke vestingstad en het was hierom dat de Franse officier Von Emmerich en zijn 442 soldaten zich weigerden over te geven. De stad werd door de Pruisische artillerie beschoten en Pruisische soldaten wisten de stad, middels ladders, binnen te komen. De Fransen konden

de Pruisen toen niet meer tegenhouden en velen verlieten de stad via de Ooypoort en vluchtten naar Arnhem, waar men vernam dat Doesburg gevallen was.

IJssellinie

Maar waarom is deze ontwikkeling bij Doesburg nu zo relevant? Dit is te verklaren door de duidelijke opdracht die de Franse eenheden in Nederland kregen om de geallieerde legers tegen te houden. Op 1 november 1813 schreef keizer Napoleon een brief met instructies aan generaal-majoor Louis Berthier. In die brief drong de Franse keizer aan op het bouwen van een 'IJssellinie'. Deze term werd door Napoleon niet gebruikt, maar hij beschreef een globale verdedigingslijn waarin alle steden aan de IJssel en de Maas in hoogste paraatheid moesten worden gebracht. Dit betekende onder andere dat alle veerponten en schepen weggehaald of vernietigd dienden te worden om de geallieerden zoveel mogelijk te hinderen.³

Het is natuurlijk vanzelfsprekend dat de stad Arnhem in een dergelijke linie een belangrijke rol had. Voor de stad Doesburg was dat ook zo, omdat zij een ideale ligging had: vooruit-

geschoven en goed verdedigbaar. Het is dan ook vanwege deze reden dat de Fransen in de morgen van donderdag 25 november een poging deden om Doesburg te hernemen. De aanval werd bij het dorpje Ellecom diezelfde dag afgeslagen.

Omsingeling van de vesting Arnhem

De dag na de tegenaanval bij Ellecom, vrijdag 26 november, begonnen de Pruisen de stad Arnhem van de noordzijde te omsingelen. De achtervolgende Pruisen werden aangevoerd door generaal-majoor Von Oppen, die onder het commando van Von Bülow stond. In de heuvels van Zijpendaal en Sonsbeek werd het legerkamp opgeslagen. Op de Hommelseweg plaatsten de Pruisen een batterij die vanaf daar op de stad vuurde. Deze beschietingen zijn beschreven door Is. van der Hooght, die de slag als inwoner van de stad meemaakte en vijf dagen erna al zijn belevenissen heeft vastgelegd in een brief aan zijn ouders. Aan deze brief is het volgende citaat ontleend:

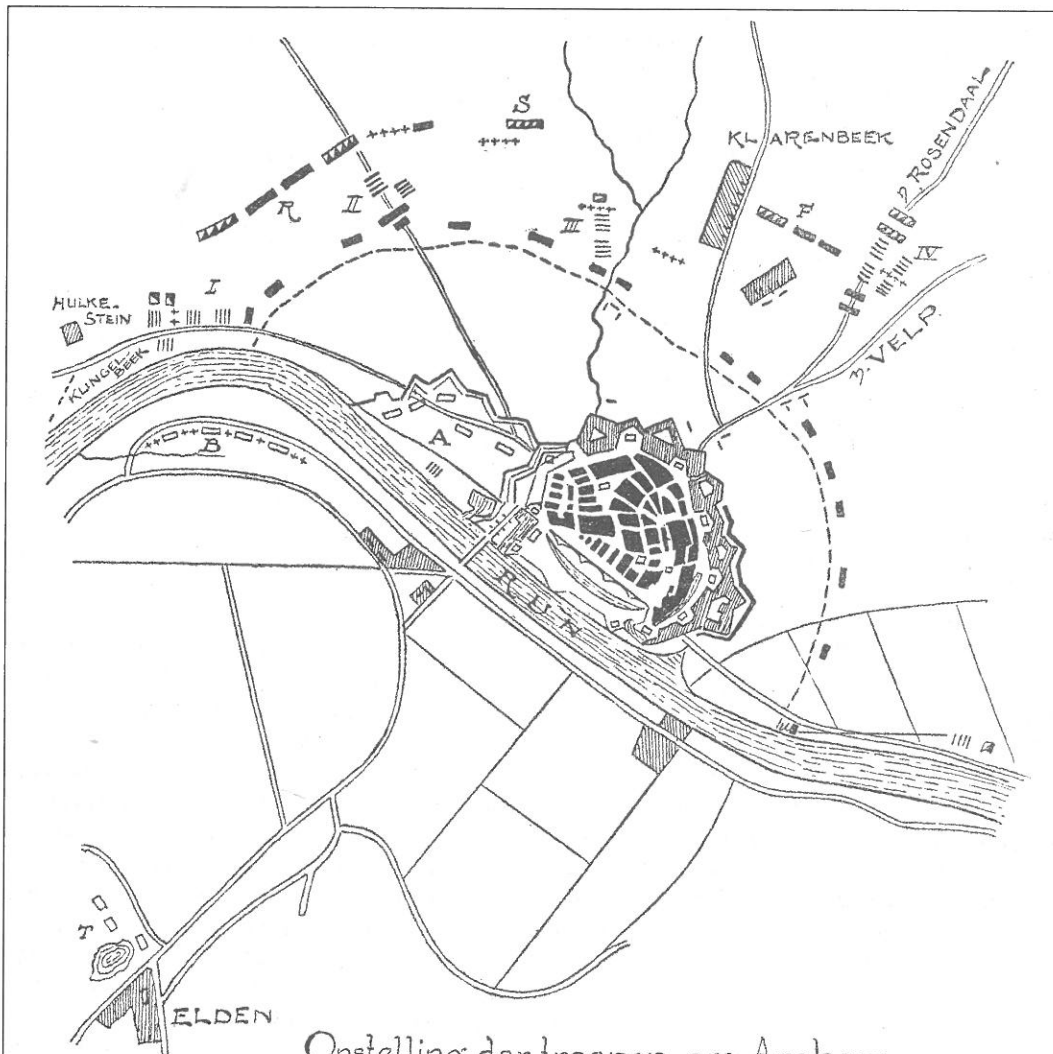
'(...) Bukskogels vlogen hier en daar door de stad dog veroorzaakten weinig schade, sints tien uren was ik met eenige andere Heeren op het dak van de Prefectuur hetwelk vrij hoog en op de markt geleegeen was zo veel mijn gezigt toeliet, kon ik alle de manoeuvres onderscheiden, doch eindelijk vlogen de kogels zo nabij onze ooren dat het raadzaam wierd naar beneeden te daalen; het was toen omstreeks Een uur de geheele nationale Garde was onder de wapenen en patrouilleerde sterk om de rust te bewaaren, ik ging eenige van mijne kennissen bezoeken, en onderweg viel er in de straat daar ik door kwam een haauwitser in een huis dewelke veel schade veroorzaakte en de gehele straat met glas bezaaide (...).'⁴

Alle volgende dagen na die vrijdag tot aan de bestorming van de stad op dinsdag 30 november lag Arnhem vanaf de noordzijde onder vuur vanuit alle hoeken, de ene keer heviger dan de andere. Zo namen Pruisische scherpschutters in de buurt van de Velperpoort de stad vanuit de tuin van de heer Mallinckrodt onder vuur.⁵ Deze situatie zorgde voor een gespannen sfeer in de stad. Burgers waagden

zich nauwelijks op straat. Voor de in Arnhem gelegerde Franse soldaten was de spanning ook te snijden. In november 1813 bestond het Franse garnizoen in Arnhem uit 294 soldaten. Deze groep werd in de loop van de maand versterkt door circa 2300 soldaten. Op 26 en 27 november zouden daar nog een aantal uitgedunde bataljons, 86 cavaleristen en drie stukken geschut bijkomen. Er is indertijd nooit een precieze telling van het aantal soldaten (en na de slag van de gesneuvelden) gehouden, maar naar schatting bedroeg de Franse verdediging van de stad ongeveer 3500 soldaten met nog duizend gelegerd in Elst, Elden en Driel. Dat betekent dus dat de Fransen beschikten over vierduizend tot 4500 soldaten.⁶ Veel van hen behoorden tot de 31e en de 35e infanteriedivisie.

De bevelhebber in Arnhem was de Franse generaal François-Pierre Joseph Amey. Onder hem stond de garnizoenscommandant Roque en de commandant van de Nationale Garde: G. van Hasselt. Op 27 of 28 november arriveerde de Franse maarschalk Etienne Jacques Joseph MacDonald in Arnhem met zijn hele gevolg.⁷ Hij inspecteerde de vestingwerken en een aantal eenheden en vond dat de ommuring van Arnhem op de meeste plekken té zwak was om een lange belegering uit te houden. Hij vertrok dan ook meteen weer naar Nijmegen en liet alleen een aantal ordonnansen achter.⁸ Von Oppen was op de hoogte van het bezoek van de Franse maarschalk en was in de veronderstelling dat de maarschalk zijn hele leger in Arnhem zou vestigen. Hij zag daarom af van zijn eerder voorgestelde plan om de stad te bestormen.

In de avond van maandag 29 november arriveerde Von Bülow in Doesburg. Hij had de dagen ervoor in Doetinchem doorgebracht. In Doesburg vond een diner plaats in het huis van W. de Vaynes van Brakell. Bij dit diner was Von Oppen één van de uitgenodigde gasten. Von Bülow werd door hem over de situatie rondom Arnhem ingelicht en besloot, na alle verhalen aangehoord te hebben, dat de stad de volgende dag, dinsdag 30 november, veroverd moest worden. Een volledig overzicht van waar de precieze eenheden zich vóór de bestorming bevonden is hier niet zo relevant.

Opstelling der troepen om Arnhem
op den 30sten van Slachtmaand 1813

VERKLARING:

- A. Retranchement onder de kanonnen der vesting.
- B. Fransche stelling, soutien van 't Retranchement.
- I, II, III, IV. Voorhoede en 2 divisies van 't Derde Pruisische legerkorps, in 4 colonnes opgesteld.
I en II richten zich tegen 't Retranchement en de Rijnpoort, III tegen de Janspoort en IV tegen de Velperpoort.
- R. Reserve van colonne I en II.
- S. en F. Reserve's der colonnes III en IV.
- u. Detachement van COLOMB, 't welk zich tegen de Sabelspoort richt.
- T. Fransche troepen bij Elden op den weg naar Nijmegen, in welke richting de vluchtende Franschen door generaal VON OPPEN na de bestorming achtervolgd worden.

Plattegrond van Arnhem met de opstelling van troepen rondom de gemeente. Uit: 'Gedenkboek van Arnhem 1813-1913', door D. Fockema, Rotterdam 1913, p. 29.

Het belangrijkste is dat de Pruisische aanval in vijf colonnes plaats zou vinden. De Janspoort, de Velperpoort en de Sabelspoort zouden elk door één zo'n colonne bestormd en veroverd moeten worden. De Rijnpoort en het daarvoor liggende 'retranchement' zouden worden bestormd door twee colonnes, waaruit is af te leiden dat de Pruisen aan dit gedeelte van de stad de meeste aandacht schonken. Dat is ook niet verwonderlijk, want het retranchement verdedigde de enige aan- en afvoerlijn voor de Fransen: de schipbrug.

30 november

Om 9 uur 's ochtends op 30 november van het jaar 1813 begaf de al eerder genoemde heer Van der Hooght zich naar zijn kantoor bij de prefectuur. In de brief aan zijn ouders heeft hij zijn belevenissen van die dag uitvoerig beschreven. Het volgende fragment komt ook uit die brief:

'Ik zat gerust te schrijven tot omstreeks 12 uren toen er op eens met veel hevigheid geschooten wierd ik was nieuwsgierig om te zien waar dit op uit zou loopen en begaf mij weder in gezelschap van andere Heeren op het dak, nu ontwaarden wij dat het ernst zoude worden wij de geallieerde hunne posities van Donderdag voorgaande niet alleen hernomen hadden, maar zelfs met veel meer magt kwamen opzetten,...'

De Pruisen hadden de aanval liever rondom de klok van tien laten beginnen, maar op die dinsdagochtend was de stad omhuld door zware mist. Rond elfen werd het zichtveld beter en rond twaalfen was het goed genoeg om de aanval te laten beginnen. De stad werd door ongeveer negenduizend Pruisische soldaten in een halve cirkel aan de noordzijde van de stad omringd. Op een loopafstand van twintig minuten achter de frontlijn stond de Pruisische reserve opgesteld. Staats Evers schat dat alle soldaten bij elkaar, dus met de reserve erbij, een legermacht van achttien- tot twintigduizend soldaten vormden.¹⁰ Deze getallen kloppen, want het is bekend dat het derde Pruisische legerkorps vóór de Volkerenslag 24.915 soldaten telde. Rekening houdend met de geleden

verliezen van dit korps en achtergelaten soldaten om bepaalde plaatsen te bewaken is de schatting van Staats Evers dus realistisch.

Van alle kanten werd de stad door de Pruisische artillerie beschoten. Dit was voor alle colonnes het teken om op te rukken. Vanaf de muren en poorten werden ze door de Fransen onder vuur genomen. Het retranchement was door de Fransen versterkt met kanonnen, die de opmars van de Pruisen ernstig vertraagden. Een Pruisische batterij, uitgerust met houwtijzers, legde de kanonnen het zwijgen op, maar ondanks het verlies van de meeste kanonnen bleven de Fransen vanuit het retranchement spervuur afgeven. Rond half een lukte het de Pruisen eindelijk om een bres te slaan in de Franse verdediging. De Velperpoort was op dat moment al gevallen en de soldaten van de vierde colonne, die deze poort moesten veroveren, waren al bezig om zich te verspreiden in de stad. In het retranchement ontstond een gevecht van man tegen man. De Franse soldaten stonden hier onder leiding van de Franse majoor Pierre Termonia. Terwijl hier soldaten op de grond vielen of doorboord werden met bajonetten, openden andere Franse soldaten, die vanuit de binnenstad naar de schipbrug kwamen rennen, de deuren van de Rijnpoort. Zij waren namelijk halsoverkop op de vlucht geslagen, omdat de Velperpoort en inmiddels ook de Janspoort veroverd waren en de Pruisen hun jacht op alle Fransen waren begonnen. Bij die jacht drongen Pruisische soldaten diverse huizen binnen en schoten niet alleen Fransen dood, maar roofden ook spullen van de Arnhemse bevolking. Een voorbeeld van zo'n gebeurtenis is eveneens afkomstig uit de brief van de heer Van der Hooght. Hij werd weliswaar niet in zijn eigen huis overvallen, maar is wel bedreigd geweest:

'Ik ben ook niet ver van het graf af geweest want een soldaat had mij reeds in de borst gepakt en indien er niet een Officier op ingekomen was zou ik mogelijk nu niet meer zijn. Ik ben er voor de rust nog zeer gelukkig afgekomen, want zeer veel andere mensen hebben hunne horlogies het geld dat zij op zak ja zelfs de laarzen of handschoenen die zij aanhadden moeten afgeeven dog hoewel ik in het

ergste gedrang ben geweest heb ik God zij gedankt niets verlooren (...)"¹¹

Laten we terugkeren naar het retranchement. Daar was inmiddels een grote chaos ontstaan. Er waren groepjes Fransen die wanhopig probeerden om weerstand te bieden tegen de steeds krachtiger wordende vijand. Andere Fransen probeerden de schipbrug over te steken om naar het zuiden te vluchten, en weer anderen probeerden juist de brug in brand te steken, zodat dat de Pruisen zou vertragen. De poging om de met teer en vet ingesmeerde brug in brand te steken werd door de Pruisen in de kiem gesmoord.

Temidden van deze strijdende en stervende soldaten wist de bevelhebber in het retranchement, majoor Termonia, niet meer wat hij moest doen. Hij vluchtte samen met een onderofficier het hotel De Zon in, waar de meest bekende gebeurtenis in de hele slag plaats zou vinden. Uit angst voor de Pruisen verstopte de majoor zich in een kamer onder een bed. De Pruisen ontdekten hem, pakten hem beet, sloegen hem met hun kolven en doorboorden hem met hun bajonetten. Daarna trokken ze hem zijn kleren uit en gooiden het naakte, bebloede lichaam uit het raam. De onderofficier, die samen met Termonia het hotel was ingevlucht, werd door de Pruisen met rust gelaten. Een order werd uitgegeven om het lichaam van de majoor niet te verplaatsen en te laten liggen tot de volgende dag, waardoor bijna elke Arnhemmer het lichaam van de majoor heeft gezien.

De Pruisen slaagden er uiteindelijk in om de toegang tot de schipbrug definitief af te sluiten, waardoor veel Franse soldaten zich overgaven. Divisiegeneraal Amey en stadscommandant Roque gaven zich ook over. De Franse soldaten die niet gevangen genomen wensten te worden, sprongen in de Rijn en probeerden de overkant al zwemmende te bereiken. Velen verdronken daarbij of werden in de rug geschoten. De soldaten die wat eerder via de brug waren ontsnapt, vluchtten over de dijk bij Elden naar het zuiden. Aan het eind van de dag zouden Elden en Huissen ook bezet zijn. Alleen bij Elst werden de Pruisen tegengehouden, wat de staf deed besluiten om

de strijd over te hevelen naar de volgende dag.

Al in de avond begon men de doden te begraven. Er werden op dat moment geen aantekeningen en notities gemaakt, maar er zijn wel schattingen. Staats Evers schrijft dat de Pruisen duizend doden hebben gehad en de Fransen drieduizend. Dat laatste getal wordt ook door Van der Hooght bevestigd, want hij schrijft: '(...) de Fransche Commandant en veele Opper-Officieren zijn gevangen genomen, en van de geheele bezitting is mogelijk maar 400 man afgekoomen de rest zijn gesneuveld of gevangen genomen (...)'.¹² De Fransen hadden ongeveer 3500 soldaten in Arnhem om de stad te verdedigen. Zou je de vierhonderd soldaten, die volgens Van der Hooght waren ontkomen, van die 3500 afhalen, dan kom je ongeveer in de buurt van de getallen die Staats Evers noemt.

Eind goed, al goed

De slag eindigde rond drie uur in de middag. Door het snelle optreden van de Pruisen was de schipbrug heel gebleven. De gevangen genomen Franse soldaten werden tijdelijk ondergebracht in de Lutherse kerk.¹³ De zorg voor de zeshonderd gewonden was één van de eerste prioriteiten, tegelijkertijd met het verzamelen en onder controle krijgen van eventuele nog rovende soldaten. Ook bleef men nog zoeken naar Franse soldaten, die zich overal in stad verstopt hadden. Luitenant-generaal Von Bülow werd aan het eind van de middag met een intocht in de stad onthaald. Op de markt werden de sleutels van de stad aan hem overhandigd. In de avond werden ook delen van de reserve in de stad gelegerd, zodat in de nacht twaalfduizend soldaten in Arnhem overnachtten.

De dagen na de slag moesten er allerlei bestuurlijke zaken geregeld worden. Eén van die zaken was het erkennen van prins Willem Frederik als 'soeverein' van het land. Von Bülow feliciteerde de toekomstige koning in een brief die hij schreef op 2 december in Doorn. Uit de datum waarop deze brief is geschreven is af te leiden dat Von Bülow niet lang in Arnhem is gebleven. Het Pruisische leger zou in de maanden na de slag samen met Russische troepen de rest van Nederland op

een aantal steden na bevrijden. Maar van alle gevechten die in Nederland hebben plaatsgevonden om de Fransen te verdrijven, horen die van Arnhem tot de zwaarste en bloedigste!

Noten

* Met deze bijdrage won Paul van Lunteren de Poortersprijs voor Arnhemse geschiedenis 2008.

1. J.W. Staats Evers, *Arnhem in November 1813. Naar de berigten van tijdgenooten en uit onuitgegeven bronnen geschetst*, Arnhem 1863, 8.
2. J.W. Staats Evers (1863), 12.
3. D. Fockema, *Gedenkboek van Arnhem 1813-1913*, Rotterdam 1913, 18.
4. Is. van der Hooght, *Relaas van de belegering van Arnhem in 1813*, Arnhem 1813, 5.
5. J.W. Staats Evers (1863), 17.
6. Door het gebrek aan tellingen is er onzekerheid over het precieze aantal. Staats Evers schat dat het er rond 4500 waren, Fockema schrijft dat het er ongeveer vierduizend waren.
7. Over deze gebeurtenis is eveneens onduidelijkheid. De twee belangrijkste bronnen, het gedenkboek van Fockema en het boek van Staats Evers spreken elkaar tegen. Fockema vertelt dat de Franse maarschalk op de zaterdag (27 november) in Arnhem aankwam, maar Staats Evers heeft het over de zondagochtend.
8. J.W. Staats Evers (1863), 18.
9. Is. van der Hooght (1813), 10.
10. J.W. Staats Evers (1863), 21.
11. Is. van der Hooght (1813), 13.
12. Is. van der Hooght (1813), 13-14.
13. J.W. Staats Evers (1863), 29.